

Deliller Bağlamında Hanefî Âlimlerin Usulde Kesinlik Arayışları

Elif ÇALIŞIR

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Bursa İl Müftülüğü

Dr., Presidency of Religious Affairs, Mufti's Office of Bursa

Bursa/TÜRKİYE

halil.elifcalisir@gmail.com.tr | orcid.org/0000-0002-1228-8123

Öz

Çalışmanın amacı Hanefî usulcülerin nazarında epistemolojik açıdan kat'î hükme ulaşmanın imkânını, izlenen metodu ve usuldeki sonuçlarını deliller bağlamında ele almaktır. Bu amaçla Hanefî literatürüne bakıldığında şer'î delillerin Şâri'e isnadı bakımından ilim gerektiren (kat'î) ve ilim gerektirmeyen (zannî) şeklinde iki kısma ayrıldığı ve hüccet değerlerinin epistemik analizlere tâbi tutulduğu görülmektedir. Deliller arasında böyle bir ayırma gidilmesiyle birlikte zan ifade eden delil ile kat'î bilgi ifade eden delilin ahkâmın teşri'inde aynı kuvvette işleve sahip olmadığı açıkça ortaya konmuştur. İlim gerektiren delillerin varlığıyla bir taraftan, usulde mutlak manada olmasa da kat'îliğin imkân dâhilinde olduğuna işaret edilirken diğer taraftan, içerisinde şüphe barındıran zannî delillerin denetlenmesinde referans aralığı oluşturularak epistemolojik değerleri kat'î seviyeye yükseltilmeye çalışılmıştır. Bundan mütevellit bilgi değeri zannî olan âhâd haberle mutlak olarak değil birtakım şartlar altında amel edilmiştir. Bu şartlardan biri âhâd haberin ilim (kat'î bilgi) gerektiren delillere arz edilmesidir. Arz sonucunda söz konusu delillere muhalif olan âhâd haberle âm lafzın tahsisi, mutlak lafzın takyidi terk edilmiştir. Benzer bir yaklaşım “şer'in bir aslından başka bir aslına rucû etmek” anlamına gelen istihsân yönteminde mülâhaza edilmektedir. Şöyle ki Hanefî usûlcüsü zihninde kıyâs (genel kaide veya açık kıyâs) hükmünü tümevarım (istikrâ) yöntemiyle

Geliş/Received: 02.07.2024 | **Kabul/Accepted:** 22.11.2024 | **Yayın/Published:** 30.06.2025

Atıf/Citation: Çalışır, Elif. “Deliller Bağlamında Hanefî Âlimlerin Usulde Kesinlik Arayışları”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 45 (Haziran 2025), 29-55./Çalışır, Elif. “Hanafi Scholars' Searches for Definitive Meaning in the Context of Evidence and Its Results in Procedure”. *Journal of Islamic Law Studies* 45 (June 2025), 29-55.

<https://doi.org/10.59777/ihad.1509240>

İntihal/Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi./This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

© Elif ÇALIŞIR | CC BY-NC-ND 4.0 International

elde ettiği, epistemik açıdan kat'î bilgi seviyesindeki makâsıdü's-şerîaya arz etmesi sonucunda istihsân hükmünü daha kuvvetli bir delil olarak görüp kıyâsı (genel kâide veya açık kıyâs) terk etmektedir. Bir bakıma zannî olan kıyas hükmünü kat'î olan makâsıdü's-şerîayla denetlemektedir. Son tahlilde Hanefîler içerisinde şüphe olan delilleri tevâtür, şöhret, icmâ yoluyla ya da tümevarım (istikrâ) yöntemiyle elde ettikleri kat'î veya kat'îye yakın delillerle denetleyerek / destekleyerek usûldeki zannîliği en aza indirmeye çabalamışlardır. Bazen de bu kat'îlik düşüncesinden hareketle Şâri'e söylemediği şeyi söyletmekten çekinen ihtiyatlı bir tutum sergilemişler ve lafzı mefhûmü'l-muhâlefe örneğinde olduğu gibi mantukuyla sınırlamışlardır. Hanefî âlimlerin usuldeki bu kat'î bilgi arayışları, tahsis, takyid ve nesih yollarının bir yönüyle sınırlandırılması ve böylece nasların zâhirî manasının daha fazla korunmasıyla sonuçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Hanefî Usulü, Kat'î Delil, İstihsân, Makâsıdü's-şerîa.

Hanafi Scholars' Searches for Definitive Meaning in the Context of Evidence and Its Results in Procedure

Abstract

The aim of the study is to examine the possibility of reaching a definite ruling from an epistemological perspective in the eyes of Hanafi usul al-fiqh scholars, the method followed, and the results in the usul in the context of evidence. For this purpose, when the Hanafi literature is examined, it is seen that the religious evidence is divided into two groups as requiring knowledge (qaṭ'î) and not requiring knowledge (ẓannî) in terms of its attribution to the Shari'ah, and that their hujjat values are subjected to epistemic analyses. With such a distinction being made between the evidences, it has been clearly demonstrated that the evidence expressing supposition and the evidence expressing definite knowledge do not have the same powerful function in the legislative of the rulings. With the existence of evidences requiring knowledge, on the one hand, it is indicated that definiteness is possible, although not in an absolute sense, in usul al-fiqh, while on the other hand, an attempt has been made to raise the epistemological values to a definite level by establishing a reference range in the control of the suppositional evidences containing doubt. Therefore, the āhād news, whose knowledge value is uncertain, has not been acted upon absolutely, but under certain conditions. One of these conditions is that the āhād news should be presented to evidence that requires knowledge (definite knowledge). As a result of the presentation, the allocation of the word "am" with the āhād news that contradicts the evidence in question, and the restriction of the absolute word, has been abandoned. A similar approach is considered in the istihsan method, which means "returning from one original of the sharia to another original". Namely, the Hanafi scholar, in his mind, presents the ruling of qiyas (general

rule or open qiyas) to the maqāṣid al-sharia, which he obtained by the induction (istiqrā) method, and as a result, he sees the ruling of istihsan as a stronger evidence and abandons qiyas (general rule or open qiyas). In a sense, it controls the judgment of qiyas with the maqāṣid al-sharia. In the final analysis, the Hanafis have tried to minimize the supposition in the usul by controlling/supporting the doubtful evidence with definite or nearly definite evidence obtained through tawatur, fame, ijma or induction (istiqrā). Sometimes, based on this idea of definiteness, they have displayed a cautious attitude, hesitating to make the Shari'ah say something he did not say and limiting the word to what was said, as in the example of the concept of māfhum al-mukhālafa. This search of Hanafi scholars for definitive knowledge in the method resulted in limiting the ways of allocation, restriction and abrogation in one aspect and thus preserving the apparent meaning of the texts.

Keywords: Islamic Law, Hanāfi Method, Definitive Evidence, istihsān, maqāṣid al-sharia.

Giriş

İslam hukuk düşüncesinde müctehidin ibtidâen hüküm koyma yetkisinin olmaması ictehad sonucunda ulaşılan hükmün meşrûiyyeti bakımından mutlak Şâri' kabul edilen Allah'a (celle celâluh) isnad edilmesini zorunlu kılmaktadır. Bu zorunluluk aynı zamanda hükmün Allah'a aidiyetine dair birtakım epistemolojik değerlendirmeleri ve beraberinde kat'îlik-zannîlik mefhumlarını ortaya çıkarmıştır. Kat'î bilgi, "kendisiyle ihtimalin ortadan kalktığı bilgi" anlamına gelmekle birlikte aynı zamanda "doğruluğunda şüphe bulunmayan kesin bilgi" anlamındaki *yakîn* kavramının müradifi olarak kullanılmaktadır.¹ Zannî bilgi ise "zıddına ihtimal bulunmakla beraber tercih edilen kanaattir"² veya "iki durumdan birinin diğerinden daha açık (azhar) olduğunun kabulüdür."³ şeklinde tarif edilmektedir.⁴ Bu durumda kat'î bilgi herkes için bağlayıcılık ifade etmesi bakımından nesnel değere sahipken zannî bilgi içerisinde ihtimal barındırdığından dolayı öznelidir ve tabii olarak herkesi bağlamamaktadır.⁵ Ne var ki İslam hukukunda temel kaynakların yani nasların çoğunluğu hem sübût hem de delâlet yönünden zannîlik içerebilmektedir. Buna rağmen müctehid tüm gücüyle Allah (celle celâluh)

¹ Kavramın türevleriyle birlikte bk. Yahya Abdulhadi Ebû Zîne, *Menhecü'l-kat' ve zann fî usulî'l-fıkh* (Gazze: Camiâtü'l-İslamiyye Külliyyetü Şer'îa ve'l-Hukuk, Risâletü'l-Macistir, 2010), 4-5.

² Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muḥammed b. 'Alî es-Seyyid eş-Şerîf Cürçânî, *Kitâbu't-ta'rîfât*, thk. Heyet (Beyrut: y.y., 1403/1983), 144.

³ Ebû'l-Me'âlî 'Abdumelik b. 'Abdullâh el-Cuveynî, *el-Varâkât*, thk. 'Abdullaṭîf Muḥammed el-'Abd (b.y.: y.y., ts.), 9.

⁴ Diğer tanımlar için bk. Ebû Zîne, *Menhecü'l-kat' ve zann*, 8-9; 13-14.

⁵ İbrahim Kâfi Dönmez, "İctihadın Bağlayıcılığı Meselesi ve Fıkıh Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı", *Usul: İslam Araştırmaları* 1/1 (2004), 35-48.

katındaki hükme isabet edebilmek ve böylece Hz. Peygamber'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) vaad ettiği ecre⁶ nâil olabilmek için ictihad eder. Zira söz konusu zannîlik müctehidin kat'î hükme isabet edebilmesini imkânsız kılmamaktadır. Aksi takdirde Hz. Peygamber'in vaadi boşa çıkardı ki bu onun *ismet* sıfatına aykırı düşer. Nitekim ictihadda hata ve isabet tartışmalarında bazı âlimler (Hanefîlerin ve Şâfiîlerin çoğunluğu ile dört mezhep imamı) Yüce Allah katında hükmün tek olduğunu ve sadece bir görüşün isabet ettiğini (muhattie) savunmuşlardır. Kimi âlimlere göre ise (Mu'tezilî âlimlerin çoğunluğu, Müzenî (ö. 264/878), Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi bazı Şâfiî âlimler ve Mâlikî fakihî Bâkîllânî (ö. 403/1013)) doğru tek değildir; her görüş doğrudur (musavvibe). Bu görüşte olanlardan bazıları (Müzenî, Gazzâlî ve Bâkîllânî gibi) her görüşün doğru fakat aynı derece doğru olmadığını sadece birinin Yüce Allah'ın hükmüne en benzer (el-eşbeh) olduğunu söylemişlerdir.⁷ Son tahlilde usulcüler en az bir görüşün kat'î hükme ulaşmasını imkân dâhilinde kabul etmişlerdir. İşte bu imkân usulde kat'î bilgi arayışlarının gerekçesini oluşturmaktadır. Öyle ki aynı gerekçe Zâhirîleri ictihâdî Kitap, Sünnet ve icmâ ile sınırlandırmaya, kıyâs ve diğer delilleri / yöntemleri reddeden⁸ katı lafızci bir yoruma

⁶ Hz. Peygamber (sallallâhu aleyhi ve sellem) şöyle buyurmuştur: "Hâkim, hüküm verirken ictihatta bulunur da isabetli hüküm verirse, iki sevap kazanır. Yine hüküm verirken ictihatta bulunur da yanılırsa, bir sevap kazanır." Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Zühreir b. Nâsir en-Nâsir (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "İ'tisâm", 21; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.), "Akziye", 15; Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Akziye", 2; Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr/Sünenü't-Tirmizî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), "Ahkâm", 2; Ahmed b. Hüseyin Ebû Bekr el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Abdullah b. Abdî'l-Muhsin et-Türkî (b.y.: Merkezü Hicr, 1432/2011), "Âdâbü'l-kudât", 3; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Abdülbâkî Muhammed Fuad (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütüb el-Arabiyye, ts.), "Ahkâm", 3.

⁷ Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. İsa ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille fi'l-uşûl* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006), 422-430; Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî eş-Şîrâzî, *el-luma' fi'uşûli'l-fikh* (b.y.: y.y., 1424/2003), 1/129-131; Muhammed b. 'Alî b. Muhammed el-Yemenî eş-Şevkânî, *İrşâdu'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hakki min 'ilmi'l-Uşûl*, thk. eş-Şeyh Ahmed 'İzzu 'İnâye (Dimaşk: y.y., 1419/1999), 2/231; Apaydın, "İctihad", 21/432-445; İctihatta hata ve isabet meselesini öznellik ve nesnellik açısından incelemek için bk. Adnan Koşum, "İctihatta Hata ve İsbet Tartışmaları Işığında Öznellik ve Nesnellik Sorunu", *Usûl: İslam Araştırmaları* 5 (2006), 5-32; Merter Rahmi Telkenaroğlu, "Muhattie-Musavvibe (ictihadî Çözümlemelerde Doğrunun Tek Olup Olmadığı) Tartışmasında Meşhur Dört Mezhep İmamı Hangi Görüşü Benimsedi?", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 13 (2009), 231-260.

⁸ Ebû Muhammed 'Alî b. Ahmed el-Endelûsî İbn Hâzım, *el-İhkâm fi usuli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.), 7/113; Hadi Sofuoğlu, "Zahiri Metodolojide İctihat ve Taklit", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/34 (2011), 115-127.

götürürken Şâfiî'yi (ö.204/820) ictihâdı kıyâs yöntemine indirgemeye ve istihsânı sert bir dilde eleştirmeye vardırmıştır.⁹

Çalışmanın amacı bu kat'îlik düşüncesinden hareketle Hanefî usul âlimlerinin ilim gerektirmeyen, içerisinde şüphe barındıran delillerle nasların yorumlanmasında nasıl bir metod izlediklerini ve bunun usuldeki sonuçlarını ortaya koymaktır. Ne var ki böyle bir amaç makale çalışmasının sınırlarını aşacağı için araştırma konusu deliller bağlamında şu meselelerle sınırlandırılmıştır: 1-Şer'î delillerin epistemolojik açıdan tasnifi; 2-Âhâd haberin ilim gerektiren delillere arzı: Zannî delillerin kat'î seviyeye yaklaştırılması; 3-İstihsân yönteminin hüccet oluşu: Kıyâs hükmünün makâsîdû's-şer'î ile denetlenmesi; 4-Mefhûmü'l-muhâlefenin fâsid istidlâl kabul edilmesi: Şâri'in sükûtnun ihtiyatla karşılanması.

1. Şer'î Delillerin Epistemolojik Açıdan Tasnifi

Hanefî usulünde şer'î deliller / hüccetler *Kitap, Sünnet, icmâ* ve bu asıllardan istinbât edilen mana anlamına gelen kıyâsla birlikte dört asıl olarak belirlenmiştir.¹⁰ Sonrasında zikri geçen deliller epistemolojik bakımından iki sınıfa ayrılmıştır. Biri *hucec-i mûcibe* yani kendisinde hiçbir şüphe, tereddüt olmayan kesin bilgi gerektiren deliller¹¹ diğeri ise *hucec-i mücevize*; zıddının doğruluğuna da imkân tanıyan dolayısıyla ilim gerektirmeyen fakat ameli mümkün kılan delillerdir.¹² Hanefîlerin *hucec-i mûcibe - hucec-i*

⁹ Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İdrîs b. 'Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Aḥmed Şâkir (Mısır: y.y., 1358/1940), 509; Ayşe Koç, "Şâfiî'nin Kıyâs Anlayışı", *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/3 (2015), 521-526; Şâfiî'nin istihsân anlayışı için bk. Hasan Güler, *İmam Şâfiî'nin "er-Risale ve el-Ümm" Adlı Eserlerinde İstihsân Anlayışı* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

¹⁰ Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ ed-Debûsî, *Taḳvîmü'l-edille fi'l-uşûl* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2006), 22; Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Seraḥsî, *Uşûlü's-Seraḥsî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2/279; Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî, *Kenzü'l-vüşûl ilâ ma'rifeti'l-uşûl*, thk. Sâid Bekdâş (Kahire: Dâru's-Selâm, 2021), 94-95; Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Menâri'l-envâr fi usuli'l-fikh*, thk. İlyas Kablân (Lübnan: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2016), 47; Ebü'l-Berekât Hâfîzüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-Neseî, *Şerḥu'l-Müntehab fi uşûli'l-mezheb*, thk. Sâlim Ögüt (b.y.: Dijital Basımevi, ts.), 1/2; Ebû Muhammed Celâleddîn Ömer b. Muhammed el-Hucendî el-Habbâzî, *el-Muḡnî fi uşûli'l-fikh*, thk. Mazhar Beka Muhammed (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmi ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1983), 183.

¹¹ İlim epistemolojik değeri açısından zarûrî ve nazarî / kesbî olmak üzere ikiye ayrılır. Zarûrî ilim, iştirildiğinde düşünmeye ve herhangi bir zihnî çabaya ihtiyaç duyulmadan Allah'ın yaratması sonucu nefiste oluşan bilgi iken nazarî ilim bir inceleme, araştırma sonucu elde edilen, öncüllerin tertip edilmesi sonucu ulaşılan ilimdir. Mutlak manada ilim kelimesinden ise kesin / kat'î ilim kastedilir. Detaylar için bk. Muhammed Muaz el-Hin, *el-Kat'î ve'z-zannî fi's-sübûti ve'd-delâleti 'inde'l-usuliyîn* (Dimaşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2007), 33-42.

¹² Debûsî, *Taḳvîmü'l-edille*, 182; Seraḥsî, *Uşûlü's-Seraḥsî*, 2/279; Habbâzî, *el-Muḡnî*, 183.

mücevvize şeklinde yaptıkları bu ayırım aynı zamanda Kelamcı usulcülerin eserlerinde *delil-emâre* tasnifine tekâbül etmektedir.¹³

1.1. Hucec-i Mûcibe / İlim Gerektiren Deliller

Bu deliller; Kitap, Hz. Peygamber'den (sallallâhu aleyhi ve sellem) duyulan haber, tevâtür yoluyla aktarılan haber ve icmâdır. İlim gerektiren delillerin her birinin sübûtu en nihâyetinde aynı yolla gerçekleşmektedir ki o da Hz. Peygamber'in haberidir. Zira asılların ilki olan Kitap da O'nun (sallallâhu aleyhi ve sellem) haberidir. Bu durumda Kitap, haber ve bu iki asla râci olan icmâ' aynı temel kabule dayanmaktadır. Şöyle ki O (sallallâhu aleyhi ve sellem) Allah'ın (celle celâluh) hak peygamberidir ve yalan gibi bâtil sözlerden korunmuştur.¹⁴ İsmet sıfatının¹⁵ gereği olarak haberi ilim gerektirir.¹⁶ Öte yandan Kitap'ın bizim açımızdan aynı şekilde ilim gerektirmesi ise tevâtür şartına bağlanmıştır. Hanefîlerin tarifiyle tevâtür, “haberin bütün tabakaları itibarıyla, yalan üzerinde anlaşmaları âdeten imkânsız sayıda kişi tarafından rivayet edilerek ulaşılmış olmasıdır.”¹⁷ Tanımda haberin epistemolojik değerinden¹⁸ ziyade keyfiyeti öne çıkmaktadır. Öyle ki bu keyfiyet onların nazarında aynı zamanda bir haberin ilim ifade etmesinin tek yoludur. Zira tevâtür yoluyla gelen haberin bize ittisalinde (ulaşmasında) hiçbir şüphe olmadığı için Hz. Peygamber'e aidiyeti kesinlik ifade eder. Aksi takdirde oluşabilecek bir şüphe ile haberin ilim gerekliliği ortadan kalkar.¹⁹ Bunun içindir ki yemin kefâreti orucunda İbn Mes'ûd tarafından *meşhur* olarak nakledilen kıraatta “peş peşe” kaydı tevâtür yoluyla gelmediği için Kur'an olarak kabul edilmemiş ve dolayısıyla namazda onunla yapılan kıraat geçersiz sayılmıştır.²⁰ Benzer şekilde işitme yoluyla ulaşılan Hz. Peygamber'in haberi işiten sahabî açısından tevâtür gibidir. Yani haber hem

¹³ Detaylı bilgi için bk. Davut İltaş, *Fıkıh Usulünde Mütetekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 66-67.

¹⁴ “O hevasından konuşmaz”, en-Necm, 53/3-4

¹⁵ Mehmet Bulut, “İsmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/134-136.

¹⁶ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 23; Serahşî, *Uşûlü's-Serahşî*, 1/279.

¹⁷ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 25; Serahşî, *Uşûlü's-Serahşî*, 1/282; Pezdevî, *Kenzü'l-vüşûl*, 353; Neseî, *Menârü'l-envâr*, 127; Habbâzî, *el-Muğnî*, 191; Neseî, *Şerhu'l-Müntehab*, 2/593.

¹⁸ Şâfiî usulcüsü Şîrâzî ise mütevâtîr haberi epistemolojik değeri açısından şöyle tanımlamıştır: Verilen haber ile zarûrî bilginin oluşmasına neden olan haberdur. Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî eş-Şîrâzî, *el-Luma' fi uşûli'l-fıkıh* (b.y.: y.y., 1424/2003), 71. Benzer şekilde Cüveynî “mütevâtîr, ilim gerektiren şeydir ve o yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir cemaat tarafından rivayet edilir” diye tarif etmiştir. Dikkat edilirse tanımda önce haberin sunduğu bilginin epistemolojik değeri akabinde bunun gerçekleşme yolu zikredilmiştir. Cüveynî, *el-Varakât*, 25.

¹⁹ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 25; Serahşî, *Uşûlü's-Serahşî*, 1/283; Pezdevî, *Kenzü'l-vüşûl*, 353; Habbâzî, *el-Muğnî*, 192; Neseî, *Şerhu'l-Müntehab*, 2/593; Neseî, *Menârü'l-envâr*, 128.

²⁰ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 23; Serahşî, *Uşûlü's-Serahşî*, 1/280.

işiten hem de tevâtür yoluyla kendisine ulaştırılan kişi nazarında aynı temel kabulden hareketle kesin bilgi ifade eder.

Kitap ve Sünnet'ten bir asla râci olan icmâ delilinin ilim gerektirmesine gelince fukâhanın çoğunluğu “müminlerin yolundan başka yol izleyenleri” eleştiren ve müminleri daima hak ve adâlet üzere bir topluluk olarak tasvir eden birçok ayet²¹ ve hadislerin²² istikrâsından icmâ‘ manasını çıkarmışlardır. Aklen ise ilâhî hükümlerin kıyamete kadar bâki kalacağı ve dolayısıyla İslam ümmeti içerisinde her zaman doğru görüş üzere olanların bulunacağını ifade etmişlerdir.²³ Ne var ki Hanefî usulcülerinden Serahsî (ö.483/1090) icmâ‘nın bilgi değerini naklî delillerin yanı sıra aklen Müslümanların yalan üzere birleşmelerinin mümkün olmamasına değil bilakis Şâri‘in diğer milletlere nispetle ümmet-i Muhammed’e böyle bir lütuf bahşetmesine bağlamıştır. Gerekçe olarak Yahudi ve Hristiyanların delil / hüccet üzere değil, ancak atalarının inancı etrafında birleştiklerini²⁴ ve hak üzere birleşme nimetinin sadece bu ümmete verildiğini ileri sürmüştür.²⁵ Netice itibarıyla icmâ‘nın delil değeri nas gibi kat‘î telakki edildiği için icmâ‘ya muhalefet nassa muhalefet olarak kabul edilmiştir.²⁶

Hanefî usulcüler ilim gerektiren delilleri sıralayarak hem kat‘î bilginin mümkün olduğunu²⁷ hem de bunun yollarını açık bir şekilde ortaya koymuşlardır. Böylece içerisinde şüphe olan zannî delillerin referans aralığını da belirlemişlerdir.

²¹ el-Bakara 2/143, 257; Âl-i İmrân 3/103, 110; en-Nisâ 4/59, 83; el-Â‘râf 7/181; et-Tevbe 9/16, 115, 119, 122; el-Hac 22/78; Lokmân 31/15; el-Ahzâb 33/43; eş-Şûrâ 42/10

²² Buhârî, “Fiten”, 2, 11; Müslim, “İmâre”, 13, 170; İbn Mâce, “Fiten”, 8; Ebû Dâvûd, “Fiten”, 1, “İlim”, 10; Tirmizî, “Fiten”, 7, 27.

²³ İbrahim Kâfi Dönmez, “İcmâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/417-431.

²⁴ “(Yahudiler) Allah’ı bırakıp, hahamlarını; (Hristiyanlar ise) rahiplerini ve Meryem oğlu Mesih’i rab edindiler. Oysa, bunlar da ancak, bir olan Allah’a ibadet etmekle emrolunmuşlardır. O’ndan başka hiçbir ilâh yoktur. O, onların ortak koştukları her şeyden uzaktır.” et-Tevbe 9/31; “Hayır! Onlar sadece, “Şüphesiz biz babalarımızı bir din üzerinde bulduk ve biz onların izlerinden gitmekteyiz” dediler.”, ez-Zuhrûf 43/22.

²⁵ “Siz insanlar için meydana çıkarılan en hayırlı ümmetsiniz; insanlara iyiliği emredersiniz, kötülükte bulunmamalarınızı söylersiniz ve Allah’a inanırsınız.”, Âl-i İmrân, 3/110.

²⁶ Debûsî, *Takvîmü’l-edille*, 32; Serahsî, *Uşûlü’s-Serahsî*, 1/295, 318; Pezdevî, *Kenzü’l-vuşûl*, 541; Habbâzî, *el-Muğnî*, 273; Neseî, *Menâri’l-envâr*, 160.

²⁷ Dilden kaynaklanan kesinlik problemine dair yapılan çalışma için bk. Mehdi Cengiz, *Fahreddin er-Râzi’de Lafız Manaya Delaleti Bağlamında Dilde Kesinlik Problemi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

1.2. Hucec-i Mücevize / İlim Gerektirmeyen Deliller

İlim gerektirmeyen / mücevviz deliller ise âhâd haber, kıyâs, tahsis edilmiş âm ve müevvel âyet şeklinde dört kısımdır.²⁸ İlki olan âhâd haber, râvi sayısı tevâtüre ulaşmamış ve dolayısıyla râvi sayısının ne kadar olduğunun önemli olmadığı, en az bir veya iki ya da daha fazla râvinin rivayet ettiği haber türüdür.²⁹ Âhâd haberin epistemolojik değerine gelince râviden kaynaklı hata, yanılma, yalan gibi kusurlardan ötürü içerisinde şüphe barındırdığından dolayı ilim gerektirmez,³⁰ yalana da doğruya da muhtemeldir fakat ameli gerektirir. Zira âhâd haber mütevâtir haber gibi kat'î bilgi sunmasa da vehimden uzak zann-ı galip seviyesindedir.³¹ Nitekim fıkhıdaki birçok bilgi âhâd yolla gelmiş olmakla birlikte kat'î ilim gerektiren delillerin azlığı göz önüne bulundurulduğunda zannî delille amelin bir zorunluluk olduğu gâyet açıktır. Ayrıca bu yolla gelen haberlerde râvilerin âdil ve sika olduğunu unutmamak gerekir. Hanefî usulcülerin delilleri kat'îlik ve zannîlik açısından incelemeleri bir bakıma fûrû-i fikhî epistemolojik bir temele oturtma çabası olarak yorumlanabilir. Nitekim farz-vâcip, tahrîmen-tenzîhen mekruh,³² şûrb-sekr haddi şeklinde yapılan ayırımların temelinde hususi olarak ispat delili hakkındaki kat'îlik-zannîlik ayırımının yattığı görülmektedir.

Hanefîler mütevâtir ile âhâd arasında *meşhûr haber* şeklinde bir haber türünü daha tanımlamaktadırlar.³³ Birinci tabakada âhâd iken ikinci ve üçüncü tabakalarda

²⁸ Debûsî, *Taḳvîmü'l-edille*, 182; Seraḫsî, *Uşûlü's-Seraḫsî*, 2/279; Habbâzî, *el-Muḡnî*, 183.

²⁹ Pezdevî, *Kenzü'l-vüṣûl*, 360; Habbâzî, *el-Muḡnî*, 194; Neseî, *Şerhu'l-Müntehab*, 2/601; Neseî, *Menârü'l-envâr*, 128. Mütakellim usulcülerden Cuveynî âhâd haberi epistemolojik değerini dikkate alarak şöyle tanımlamıştır: “İlim gerektirmediği halde ameli gerektirendir.” Cuveynî, *el-Varâkat*, 25.

³⁰ Hanefî kaynaklarda bazı ehli hadise göre haber-i vâhidin kat'î / yakîn ilim gerektirdiği aktarılmaktadır. Nitekim İbn Hazm hadislerin Kitap gibi “ilâhî korunmuşluğa” mazhar olduğunu ve dolayısıyla benzer şekilde kat'î / yakîn ilim gerektirdiğini söylemiştir. Seraḫsî, *Uşûlü's-Seraḫsî*; Pezdevî, *Kenzü'l-vüṣûl*, 360; İbn Hazm'ın epistemolojisi için bk. Muharrem Kılıç, “Dini Bilginin Doğruluğu Bağlamında Zâhirî Epistemolojinin Dayandığı Dil Kuramı”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 1/2 (2003), 157-169.

³¹ Debûsî, *Taḳvîmü'l-edille*, 183-184; Seraḫsî, *Uşûlü's-Seraḫsî*, 1/321; Pezdevî, *Kenzü'l-vüṣûl*, 360; Habbâzî, *el-Muḡnî*, 195; Neseî, *Menârü'l-envâr*, 128.

³² Mütakellim usulcüler teklîfî hükümleri ameli gerektirmesi (موجباً للعمل) açısından vacip, mendup, haram, mekruh ve mübah olmak üzere beş kısma ayırırken Hanefî usulcüler daha çok ilim gerektirmesi (موجباً للعمل) bakımından farz, vacip, haram, tahrîmen mekruh, tenzîhen mekruh, mendup, mübah olmak üzere yedi kısımda ele aldıkları görülmektedir. Hanefî ve mütakellim usulcülerin hüküm tasnifini mukâyeseli olarak bir arada görmek için bk. Vehbe Zühaylî, *Uşûlü'l-fıkhî'l-İslâmî* (Dimaşk: Dârü'l-Fıkr, 1986), 2/50-93; Abdülkerim Zeydân, *el-Vecîz fî uşûli'l-fıkh* (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2009), 27-39; Zekiyyüddîn Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 311-334.

³³ Pezdevî, *Kenzü'l-vüṣûl*, 357; Habbâzî, *el-Muḡnî*, 192; Neseî, *Şerhu'l-Müntehab*, 2/593; Neseî, *Menârü'l-envâr*, 128; Debûsî, *Taḳvîmü'l-edille*, 226. Mütakellim usulcüler “meşhûr” a tekabül eden “müstefîd” kavramını kullanmışlardır. Diğer usulcülerin âhâd haber taksimi için bk. Sadrettin Buğda, “Fıkıh Usulü Disiplininde Âhâd Haberinin Bilgi ve Delil Değeri”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2022), 348-373.

tevâtür seviyesinde olan bu haber Cessâs'a (ö.370/981) göre mütevâtir haberin bir çeşidi olarak kabul edildiği için mütevâtir haberle aynı derecede kat'î / yakîn bilgi ifade etmektedir; aralarındaki tek fark ise mütevâtirde ilmin aklî hükümlerdeki gibi zarûrî iken *meşhûrda* kesbî / nazarî olmasıdır.³⁴ Zira birinci basamakta âhâd seviyesinde olması hasebiyle ancak istidlâlden sonra elde edilen kat'î bir ilimdir. Mezhepteki ağırlıklı görüşe göre ise o ne âhâd gibi zannî ne de mütevâtir gibi kat'î fakat nesih ve tahsis gücüne sahip *ilmü't-tuma'nîne* derecesindedir (nefsin idrak ettiği şey üzerine sükûn ve istikrar bulmasıdır).³⁵ Haberin bu türü hakkında Îsâ b. Ebân'dan (ö.221/836) rivayet edilen tasnifte daha ince bir değerlendirme yapılmıştır.³⁶ Şöyle ki ona göre böyle haberler kendi içerisinde üç sınıftır; ilki inkâr edenin kâfir olmadığı fakat dalâlete düştüğü kısımdır, örneğin recm haberi³⁷ ile ilgili hadis bu kısma girer; ikincisi inkâr edenin dalâlete düşmediği fakat hata yapması ve günahkâr olmasından korkulduğu kısımdır, bunun örneği de mesh üzerine mesh yapma³⁸ ve ribe'l-fadl³⁹ hadisleridir; üçüncüsü ise inkâr edenin günahkâr olmasından korkulmadığı fakat hata olarak kabul edildiği kısımdır. İşte bu sonuncusu fukâhanın ihtilaf ettiği haber türüdür. Bu türde hata ihtimali bulunmaktadır fakat küfre ya da dalâlete düşme gibi bir durum söz konusu değildir. Devamında Hanefî usulcüler yaptıkları tasnifin gerekçelerini şöyle açıklamaktadırlar: Birinci ve ikinci asrın ulemâsı recm haberini alıp gereğince amel ettikleri için aralarında ittifak vâki olmuştur. Fakat Hâriciler buna muhalefet etmiştir. Bu muhalefet icmâa zarar vermese de inkâr eden kişinin dalâlete düşme sebebi olarak kabul edilmiştir. Mesh haberine gelince bunun hakkında Hz. Âişe ve İbn Abbas'tan rivayet edilen itiraz nedeniyle birinci tabakada ihtilaf şüphesi oluşmuştur. Benzer şekilde İbn Abbas'ın ribe'l-fadl haberine "Fâiz ancak veresiyede (*nesîe*) cereyan eder"⁴⁰ hadisiyle istidlâlde bulunarak fâiz yaşağını

³⁴ Ebû Bekir Ahmed b. 'Alî er-Râzî el-Ceşşâs, *el-Fuşûl fî'l-usul* (Kuveyt: Vezâretu'l-'Evkâfi'l- Kuveytiyye, 1414/1994), 3/48.

³⁵ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 226; Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, 1/291-292; Pezdevî, *Kenzü'l-vüşûl*, 357-359, 375; Habbâzî, *el-Muğnî*, 213.

³⁶ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 226; Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, 2/293; Ceşşâs, *el-Fuşûl*, 3/48-49.

³⁷ Buhârî, "Hudud", 30,31, "Mezâlim", 19, "Megâzi", 21, "İ'tisam", 16; Müslim, "Hudud", 15 (1691); Tirmizî, "Hudud", 7 (1431); Ebû Dâvûd, "Hudud", 23 (4418); Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî İmam Mâlik, *el-Muvatta*, nşr. Abdüvehhâb Abdüllatîf (Kâhire: Mektebetü'l-ilmîyye, 1399), "Hudud", 8,10 (823, 824).

³⁸ Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Mukîm, mestleri üzerine bir gün bir gece; yolcu ise üç gün üç gece mesheder." Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen / el-Mücteba*, nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde (Halep: Mektebü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1406), "Tahâre", 98; İbn Mâce, "Tahâre", 86; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, thk. Şuayb el-Arnâvût - Âdil Mürşid (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421), 5/213.

³⁹ Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Faiz ancak altında veya gümüşte yahut ölçülen veya tartılan ya da yenilen veya içilen şeylerde cereyan eder." İmam Mâlik, *el-Muvatta*, "Büyü", 44.

⁴⁰ Müslim, "Musâkât", 86; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 5/200.

veresiye türüyle sınırlandırması ikinci ve üçüncü tabakada bir kabul oluşsa da birinci tabakada ihtilaf şüphesini yaratmıştır. Bunun içindir ki recm haberinden farklı olarak inkâr eden kişi dalâlete düşmez fakat kendisinin günahkâr olmasından korkulur. Üçüncü gruptaki haberlerde ise her tabakada ihtilaf vâki olduğu için inkâr eden kişi ne dalâlete düşmüş ne de günahkâr olmuştur ancak hata etmiştir. Anlaşıldığı üzere İsâ b. Ebân bu tasnifi haberin ittisâlini değil daha çok metni üzerinde meydana gelen ihtilafı / şüpheyi dikkate alarak yapmıştır. Genel olarak bakıldığında her üç grup da derece / kuvvet olarak tevâtürün altında kaldığı için kat'î bilgi ifade etmemekte ve inkârı küfrü gerektirmemektedir. Tasnifte kullanılan “küfre girme”, “dalâlete düşme”, “günahkâr olma” ve “hata yapma” şeklindeki nitelendirmelerin her biri aynı zamanda *meşhûr haber*in epistemolojik değerinin inanç ve amel merkezinde yukarıdan aşağıya doğru derecelendirmesidir. Öte yandan her bir kategori zannîlik boyutunda diğerinden daha fazla kat'îlik ifade etmektedir.

Haber-i vâhid gibi ilim gerektirmeyen bir başka asıl kıyâstır. Fakat bu aslın diğer asıllardan yani Kitap ve Sünnet'ten farkı ibtidâen hüküm ortaya koyamamasıdır.⁴¹ Zira meşrûiyyeti diğer asıllara dayanmasına bağlıdır.⁴² Epistemolojik değeri açısından da âhâd haber gibi zann-ı gâlib ifade etmektedir. Nasıl ki Hz. Peygamber'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) haberi aslında kat'î bilgi gerektirirken ondan ayrılmayan rivayetin hata ihtimali taşıması nedeniyle zannî oluyorsa benzer şekilde kıyâsta illet olan vasıf da Allah (celle celâluh) katında bir olup kat'î bilgi ifade etmesine rağmen ta'lil işlemi bünyesinde hata ihtimali taşıdığı için zannî delil seviyesindedir.⁴³

Mücevviz delillerin üçüncüsü ise *müevvel* âyettir. Usulde müevvel, muhtemel manalarından birinin diğer(ler)ine üstün olduğu kabul edilen müşterek lafza tekabül etmektedir. Müşterek ise her biri ayrı vaz' ile olmak üzere birden fazla manaya gelen lafızlardır.⁴⁴ Müevvelin epistemolojik değeri kıyâs ve âhâd haber gibi zann-ı gâlib ifade eder. Zira muhtemel manalardan birinin bir müreccih ile tercih edildiğinde diğerinin ihtimali tamamen ortadan kalkmaz. İçerisinde hata olasılığı barındırmaya devam ettiği için inkârı da küfrü gerektirmez.⁴⁵

⁴¹ Debûsî, *Taḳvîmü'l-edille*, 275; Serahşî, *Uşûlü's-Serahşî*, 1/327.

⁴² Kıyâsın hüccet değeri hakkındaki tartışmalar için bk. Mehmet Nezir Ceylan, *Fıkıh Usulünde Kıyâs Delili* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

⁴³ Debûsî, *Taḳvîmü'l-edille*, 289; Serahşî, *Uşûlü's-Serahşî*, 2/121-122; Neseфі, *Şerhu'l-Müntehab*, 2/738.

⁴⁴ İsmail Durmuş, “Müşterek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/477-478.

⁴⁵ Debûsî, *Taḳvîmü'l-edille*, 183; Serahşî, *Uşûlü's-Serahşî*, 1/127; Pezdevî, *Kenzü'l-vüṣûl*, 98; Habbâzî, *el-Muḡnî*, 122.

Son olarak *ilim gerektirmeyen* bir diğer delil tahsise uğramış âm lafızdır.⁴⁶ Şöyle ki Hanefîlere göre âm lafzın delâleti kat'î olmakla birlikte bir kere tahsise uğradığı zaman umûm ile husus arasındaki çatışma şüphe yarattığı için artık o zannî bir delildir.⁴⁷ Şüphenin varlığı âm lafzın epistemolojik değerini kat'îlikten zannîliğe düşürmekte ve böylece âhâd haber ve kıyâs gibi zannî delillerle tahsis yolu açılmaktadır.

Hanefîlerin şer'î delilleri ilim gerektirip gerektirmemesi bakımından tasnif etmeleri delilin amel değeri kadar epistemolojik değerinin de itibara alındığını göstermektedir. Bu itibar bir taraftan kat'î bilginin sınırlarını çizerken diğer taraftan daha önce de ifade ettiğimiz gibi zannî delillerin denetlenmesinde referans aralığını oluşturmaktadır. Nitekim bunun en bariz örneği aşağıda geleceği üzere âhâd haberlerin ilim gerektiren delillere arz edilmesinde görülmektedir.

2. Âhâd Haberin İlim Gerektiren Delillere Arzı: Zannî Delillerin Kat'îlik Seviyesine Yaklaştırılması

Usul literatüründe Hanefîlerin özellikle Şâfiî (ö.204/820) tarafından çok eleştirildiği konulardan biri âhâd haberle amel şartlarıdır. İleri sürülen şartların başında da *arz meselesi* gelmektedir. Çalışmada bu yöntem zannî delillerin kat'î delillerle denetlenerek epistemolojik açıdan kat'î bilgi seviyesine çıkartılması olarak yorumlanmıştır.

Hz. Peygamber'den (sallallâhu aleyhi ve sellem) rivayet edilen haberlerin kâhır ekserisi epistemolojik olarak zannî bilgi değerinde âhâd yolla gelmiş olsa da usulcüler şer'î hükümlerin istinbâtında onunla amel edilmesi hususunda hem fikirdirler.⁴⁸ Fakat haberin Hz. Peygamber'e aidiyeti noktasında şüphe barındırması usulcülerini bir takım nesnel kriterler geliştirmeye sevk etmiştir. Sözelimi Mâlikiler âhâd haberleri kat'î şer'î esaslara ve Medine ehlinin ameline uygunluğu⁴⁹ ile denetlerken Şâfiîler ameli için -Saîd b. Müseyyeb'in mürselleri hariç- senette sıhhat ve ittisal şartıyla⁵⁰ yetinmişlerdir. Hanbelîler ise senette ittisal şartı da aramamışlardır.⁵¹ Hanefîlere gelince bu konuda

⁴⁶ Debûsî, *Ta'vîmü'l-edille*, 115-116; Serahsî, *Uşûlû's-Serahsî*, 2/132-133; 142; Pezdevî, *Kenzü'l-vüûl*, 197; Habbâzî, *el-Muğnî*, 100-101.

⁴⁷ Usulcülerin çoğunluğuna göre ise âm lafzın delâleti tahsis öncesinde de zannîdir. O sebeple de zannî delil ile tahsisi câizdir. Daha detaylı bilgi için bk. Ferhat Koca, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis (Daraltıcı Yorum)* (Ankara: İSAM Yayınları, 2022), 360-361.

⁴⁸ Sahip Beroje, "Zannî Bilginin Mahiyeti, Dindeki Yeri Ve Önemi", *Şarkiyat* 9/2 (2017), 951-974.

⁴⁹ Ebû'l- Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tucîbî Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmî'l-usûl*, thk. Abdülmecid Türkî (Beyrut: Daru'l-Çarbi'l-İslâm, 1995), 1/413-414.

⁵⁰ Şâfiî, *er-Risâle*, 369, 461, 465, 467.

⁵¹ Muhammed b. el-Huseyn ibnu'l-Ferra' Ebû Ya'la el-Ferrâ', *el-İddetu fî uşûlî'l-fıkh*, thk. Aḥmed b. 'Alî b. Seyr el-Mubârekî vd. (b.y.: y.y., 1410/1990), 3/938-940.

onlar daha farklı kriterler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan biri de âhâd haberlerin Kur'an'ın zâhirine arz edilmesi gerekmektedir.

Literatürde uzun tartışmalara neden olan arz işlemi özünde haberin sübûtunun zannî olması sebebiyle kendisiyle amel etmek için isnad bakımından sahih olmasının yeterli görülmeyip metnine şüpheyle yaklaşılmasıdır. Bu yaklaşımın ardında söz konusu şüpheyi mümkün olduğunca minimize etme ve kat'î bilgiye ulaşma arzusunun yattığı görülmektedir. Yoksa başlı başına hadisin hüccet değerine yönelik bir şüphe söz konusu değildir. Nitekim arz meselesini ilk gündeme getiren Ebû Hanîfe (ö.150/767) Kur'an'ın zâhiriyle çelişen bir hadisin râvisini reddetmenin Hz. Peygamber'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) hadisini reddetmekle aynı anlama gelmediğini ve O'na aidiyeti kesin olan haberin başı üzerinde yeri olduğunu açıkça söylemiştir.⁵² Dolayısıyla hadisin teşrîdeki otoritesini sarsmak isteyenler için bu bir dayanak olamaz.

Şâfiî de âhâd haberleri Kur'an'a arz etmiş fakat o bunu amel şartı olarak değil bilakis fikhî hüküm açısından tercihte bulunmak, Kitap ve Sünneti birlikte değerlendirmek için yapmıştır. Zira ona göre hadisle amel etmek için senedin sıhhat şartlarını taşıyor olması başlı başına yeterli bir gerekçedir.⁵³ Bu durumda onun nazarında zannîlikten kaynaklanan şüphenin giderilmesi için âhâd haberlerin kat'î delillere arz edilmesi bir gereklilik olmaktan çıkmaktadır. Diğer taraftan Şâfiî birçok hadisin Kitap'ın zahirine arz edilmesi durumunda amel edilmeme gibi bir tehlikeyle karşı karşıya kalacağı ve Sünnet'in ahkâmın teşrîndeki otoritesinin sarsılacağı kanaatindeydi. O sebeple de şiddetle bunu tenkid etmiştir. Ahmet b. Hanbel (ö.241/855) ve ashabının da bu konuda Şâfiî ile benzer görüşleri paylaştığı görülmektedir.⁵⁴

Hanefî usulcüler âhâd haberleri sadece Kur'an'a değil aynı zamanda bilgi değeri kat'î veya kat'îye yakın olan mütevâtir veya meşhûr habere de arz etmektedirler. Bu konudaki naklî delilleri ise Hz. Peygamber'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) “*Benden size bir hadis rivayet edildiğinde onu Allah'ın kitabına arz edin; uyarıya onu alın uymazsa reddedin*” şeklindeki hadisidir.⁵⁵ Ne var ki söz konusu hadisin tarikleri genel olarak sened

⁵² Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 31-33.

⁵³ Şâfiî'nin konuya yaklaşımına dair detaylı bir çalışma için bk. İbrahim Özdemir, “İmam Şâfiî'de Hadisin Kur'an'a Arzı”, *Diyanet İlmî Dergi* 54/3 (2018), 13-38.

⁵⁴ Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür'âi ed-Dımaşkî el-Ĥanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvaĥķi'în 'an rabbi'l-âlemîn*, thk. Muhammed 'Abdusaelâm İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1411/1991), 2/209-210.

⁵⁵ Ebû Dâvûd, “İtk”, 2; İbn Mâce, “İtk”, 3.

bakımından zayıf bulunmuştur.⁵⁶ Fakat metin içerdiği hüküm açısından Kur'an'ın hadis ile çelişmeyeceği şeklindeki genel kabulü desteklemektedir. Nitekim İbn Hazm da aynı kabulden hareketle Hanefîlerden farklı olarak tüm hadisleri vahyin koruması altında din olarak kabul etmektedir.⁵⁷ Dolayısıyla ona göre iddia edildiği gibi bir çelişki zaten söz konusu olamaz. Hal böyle olunca haberin içerdiği şüphe de bu bakış açısına göre ortadan kalkmış olmakta ve arza gerek kalmamaktadır. Buna mukabil Hanefîlerin arz metodunu kullanmalarından âhâd haberleri sübût bakımından Kitap gibi yalan şüphe-sinden korunmuş olarak kabul etmedikleri anlaşılmaktadır. Öyle ki bu tür haberlerin kat'î delillere arzının aynı zamanda dinin korunması için bir gereklilik olduğunu söylemişler ve âhâd haberle amelî reddeden kişi ile Kitap'a muhalif âhâd haberle amel eden kişiyi hevâ ve gaflete düşme bakımından aynı konuma yerleştirmişlerdir. Şöyle ki âhâd haberi reddeden kişi aslen hüccet olanı iptal etmiş ve bunun yerine içerisinde şüphe olan kıyâs ya da aslen hüccet olmayan istishâbü'l-hâl ile amel etmek zorunda kalarak cehalet kapısını açmıştır. Öte yandan Kitap'a muhalif âhâd haberle amel eden kişi yakîn olanı (Kitap) zannî olanla (âhâd haber) terk etmiş, bid'at yolunu açmıştır. Diğer bir ifadeyle epistemolojik olarak yakîn olanı içerisinde şüphe olan şeye göre tevil ederek dini, şüphe üzerine bina etmiş; tâbî olanı (âhâd haberi) kendisine tâbî kılınan yapmıştır. Bu kişinin dine verdiği zarar diğerinden daha büyüktür. Zira içerisinde şüphe olanı (âhâd haber) reddetmek yakîn olanı (Kitap) reddetmekten daha evladır.⁵⁸ Son tahlilde Kitap âm, hâs, nas ve zâhiri ile ilim gerektirirken onun ilim gerektirmeyenle ne tahsisi ne neshi ne takyidi ne de mecâzî manaya hamli câizdir. Bu nedenle cinsel organa el sürmenin abdest bozması⁵⁹, bâin talak sebebiyle iddet bekleyen kadının nafaka ve süknâ

⁵⁶ Hadisin tüm tariklerinde cerhe uğramış ve hakkında herhangi bir tevsîk bulunmayan en az bir veya iki râvî bulunmaktadır. Sadece İbâzî âlimi Rebî' b. Habîb'in el-Câmi'u's-şâhîh isimli eserinde kaydedilen İbn Abbas tarikinde raviler sıklıdır. Dolayısıyla İbâziyye'de hadis sahih olarak kabul edilmiştir. Detaylar için bk. Mehmet Sabih Aydın, "Hadislerin Kur'an'a Arzı ile İlgili Rivayetlerin Tahrîc ve Tahlili", *Academic Platform Journal of Islamic Research (APJIR)* 7/1 (2023), 52-71.

⁵⁷ Âhâd hadislere Zâhiri bakış açısı için bk. Mustafa Türkan, "Hanefî ve Zâhirî Usulcülerin Kur'an'ın Âmm Lafızlarının Delâleti ve Haber-i Vâhidle Tahsîsine İlişkin Görüşlerinin Fikhî Düzenlemelere Etkisi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (2020), 5-25; Muharrem Kılıç, "Hukuk Teorisinde Literalist/Lafızcı Yorum Geleneği: İbn Hazm Zâhiriliği", *Milel ve Nihal* 6/3 (2009), 27-40.

⁵⁸ Ceşşâs, *el-Fuṣūl*, 1/155-162; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 210-211; Serahşî, *Uşûlü's-Serahşî*, 1/364-368; Pezdevî, *Kenzü'l-vüṣûl*, 394-396.

⁵⁹ "Zekerine değen abdest almadıkça namaz kılmasın." Buharî, "İlim", 53, "Salat", 9, "Hacc", 21; Ebû Dâvud, "Tahârat", 69, Tirmizî, "Tahârat", 61; Nesâî, "Tahârat", 117; İbn Mâce, "Tahârat", 63. Hadisin diğer tarik-leri ve sened tahlili için bk. Hüseyin Kahraman, "Hadislere Göre Cinsel Organa Dokunmanın Abdeste (Messü'l-Ferc) Etkisi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2010), 111-142.

hakkının olmaması⁶⁰, şâhit ve yeminle hüküm verme⁶¹ hakkında vârit olan hadisler Kur'an'ın umûmuna aykırı olduğu için amel edilmemiştir. Zira bu hadislerin senedi muttasıl olsa da metni içeriği bakımından munkatı'dır (manevî inkıtâ'). Hanefîler gibi Mâlikî usulcüler de başta Medine uygulamasına ve Kitap'a aykırı olan bazı âhâd haberlerle amel etmemişlerdir.⁶² Bu noktada Mâlikî usulcü Şâtıbî'yi zikretmek faydalı olacaktır. Zira o istikrâyı (tûmevarım) manevî tevâtür olarak kabul etmiş ve Hanefîlerin bakış açlarına benzer bir şekilde zan ifade eden delillerin nasların istikrâsından elde edilen kat'î asıllara arz edilmeden amel edilmemesi gerektiğini savunmuştur.⁶³

Ebû Hanîfe'nin o dönemde hadis uydurma faaliyetlerinin çokluğunu dikkate alarak âhâd haberleri arz yöntemiyle denetlemesi mezhep içerisinde de benimsenmiştir. Her ne kadar bu yöntem usul âlimleri arasında hadisle amelin terki olarak yorumlanıp eleştirilse de yapılan açıklamalardan yola çıkıldığında iddiaların aksine Hanefîlerin amaçlarının hadisleri terk etmek değil bilakis zannî olanı kat'î olanla denetleyerek epistemolojik açıdan kat'î seviyeye yükseltmek olduğu görülmektedir. Nitekim âhâd hadisin terk edilmesi ile amel edilmesi durumunda ortaya çıkabilecek zararları mukâyese edip her iki ihtimali de göz önünde bulundurmuşlar ve en kuvvetli olanının arayışına girmişlerdir.

Hanefî usulcülerin âhâd haberle amel şartları⁶⁴ arasında arz dışında şunlar da bulunmaktadır: Hadisin umûmü'l-belvâda şâz olarak gelmemesi⁶⁵; râvinin, rivayetine

⁶⁰ Hz. Peygamber'in üç defa boşanan Fâtıma b. Kays'a "Senin için süknâ ve nafaka yoktur" diye buyurmuştur. Buhârî, "Tâlâk", 41; Müslim, "Raçâ", 103, 109, 111, 113, 114, 117. Sened tahlili için bk. Hakan Tahtacı, "Fâtıma binti Kays ve Rivayetleri (Nafaka ve Süknâ Meselesi)", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 42 (2022), 249-262.

⁶¹ İmam Mâlik, "Akziye", 5,7; Ebû Dâvûd, "Akziye", 21. Sened tahlili yapan çalışma için bk. Ayşenur Soylu - Hüseyin Kahraman, "Fıkıhî Hadislerin Rivayet Değeri Bağlamında 'Beyyine ve Yemin Hadisi'nin Tahrir ve Tenkidi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 709-727.

⁶² Mâlikîler, "evlenme haramlığı doğuran süt emme sayısı", "ölen kimsenin yerine hacca gitme" ve "köpeğin kaba ağzını daldırması" gibi meselelerde âhâd haberlerle Kitap'a aykırı olduğu için amel etmemişlerdir. Detaylar için bk. Hüseyin Güleç, "Âhâd Haberlerin Kur'an'a Arzı", *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2017), 1-17.

⁶³ Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât fî usûlî's-şerîa.*, thk. Muhammed el-İskenderânî - Adnan Derviş (Beyrut: Dâru'l-Kitab el-Arabî, 2012), 461-469.

⁶⁴ Bk. Ali Yüksek, "İslâm Hukukunda Âhâd Haberlerle İstidlâl", *Manas Din Bilimleri Dergisi (MDBD)* 2/1 (2023), 27-39.

⁶⁵ Ceşşâs, *el-Fuşûl fî'l-usûl*, 3/113; Debûsî, *Taḫvîmü'l-edille*, 210; Seraḫsî, *Uşûlü's-Seraḫsî*, 1/364; Pezdevî, *Kenzü'l-vüṣûl*, 394; İlgili çalışmalar için bk. Ahmet Aydın, "Bir Hadis Tenkid Kriteri Olarak Umûmü'l-Belvâ Kavramı", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 361-398; Sadrettin Buğda, "Cumhuriyetin Haber-i Vâhid Çerçevesinde Umûmu'l-Belvâya İlişkin Değerlendirmeleri", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2021), 203-218.

aykırı amel etmiş veya fetva vermiş olmaması aksi durumda fakih olması.⁶⁶ Çalışmanın temel konusu bu olmadığı için diğer şartların detaylarına ayrıca girilmemiştir. Fakat bu şartlara da aynı kat'îlik düşüncesiyle bakmak mümkündür.

3. İstihsân Yönteminin Hüccet Oluşu:

Kıyâs Hükümünün Makâsıdü's-şerîa İle Denetlenmesi

Makâsıdü's-şerîa, sözlükte “dinin gayeleri” anlamına gelmekle birlikte terim olarak literatürde genellikle “Şâri'in ahkâmın teşrîinde kulların maslahatına binâen gözet-tiği umumi ve hususi gayelerdir” şeklinde tarif edilmektedir.⁶⁷ Birçok zannî delilin tü-mevarım (istikrâ) yöntemiyle⁶⁸ incelenmesi sonucunda ulaşılan bu gayeler (zarûriyyât, hâciyyât, tahsîniyyât) epistemolojik açıdan kat'î⁶⁹ kabul edilmekle birlikte nasların yo-rumlanmasında ve hukuki boşlukların doldurulmasında önemli bir role sahip olmuştur. *Makâsıdü's-şerîa*'nın terminolojiye girişi Cüveynî ve öğrencisi Gazzâlî ile başlatılsa da daha öncesinde Hanefî fukâhası tarafından pratikte ictihadın bir parçası haline getiril-miştir.⁷⁰ Bunun örneklerinden biri de istihsândır.

Sözlükte “bir şeyi güzel bulmak, güzel kabul etmek” anlamına gelen *istihsân* Hanefî usulcülerinden Ebû'l-Hasen el-Kerhî'ye (ö. 340/952) göre “Birincisinden (genel kâide veya açık kıyâs) vazgeçmeyi gerektiren daha kuvvetli bir delilden dolayı insanın

⁶⁶ Ceşşâs, *el-Fuşûl fi'l-'usûl*, 203; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 217-218; Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, 2/3-4; Pezdevî, *Kenzü'l-vüşûl*, 369-370; ilgili çalışmalar için bk. Bekir Özudoğru, “Sihhat ve Delâlet Açısından Râvinin Ri-vayetine Muhalif Ameli”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 131-164; Bahadır Opus, “Ehl-î Hadisin Râvinin Rivâyetine Aykırı Amel Etmesi Konusuna Bakışı (Ebû Dâvûd Örneği)”, *Çukurova Üniver-sitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 22/1 (2022), 296-307; Chamntı Tsılıgkır, “Hanefilere Göre Haberin Kıyasa Aykırı Olması Durumunda Ravinin Fakih Olma Şartı”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/21 (2010), 69-83.

⁶⁷ Ertuğrul Boynukalın, “Makâsıdü's-Şerîa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/423-427.

⁶⁸ Dil sınırları içerisinde kesinliğe ulaşmada tümevarım yönteminin yeterliliği konusunda bk. Mehdi Cengiz, *Fahreddin er-Râzî'de Lafzın Manaya Delaleti Bağlamında Dilde Kesinlik Problemi* (İstanbul: Marmara Üniver-sitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020).

⁶⁹ İslâm hukukunda istikrâ yönteminin epistemolojik değeri için bk. Mehmet Selim Aslan, “İslâm Hukuk Metodolojisinde İstikrâ Yöntemi”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 33 (2019), 59-82; Halid b Muhammed el-Arûsî - Ayhan Hira, “Usul ve Cedel Âlimlerine Göre Tümevarımın (İstikrâ) Delâleti”, *İslâm Hukuku Araş-tırmaları Dergisi* 23 (2014), 421-450.

⁷⁰ Kavrama dair yapılan tanımları ve terimleşme sürecini incelemek için bk. Boynukalın, “Makâsıdü's-Şerîa”, 27/423-427; Ali Pekcan, *İslâm Hukukunda Gâye Problemi: (Zarûriyyât - Hâciyyât - Tahsîniyyât)*. (İstanbul: Ek Kitap, 2012), 34-35; Allâl el-Fâsî, *İslâm Hukuk Felsefesi: Kaynaklar-Yöntemler-Amaçlar*. (İstanbul: Mana Ya-yınları, 2014), 24; Muhammed Tâhir b Muhammed b Muhammed et-Tunusi İbn Âşur, *İslâm Hukuk Felsefesi: (Gaye Problemi)* (İstanbul: Rağbet Yayınevi, 2013), 115.

bir meselede benzerlerine verdiği hükümden vazgeçip hilafına hüküm vermesi”⁷¹ demektir. Öğrencisi Cessâs da usul eserinde istihsânı “Kıyâsın ondan daha evla olana terk edilmesidir” diye tanımlamıştır.⁷² Yapılan her iki tanımda Hanefî âlimler kıyâstan (genel kural veya açık kıyâs) vazgeçmelerini gerektiren daha kuvvetli bir delilin varlığından bahsetmektedirler. Bu delil aynı zamanda istihsân gerekçesi olarak isimlendirilmektedir. Literatürde geçen istihsân gerekçeleri⁷³ incelendiğinde her birinin arka planında onu kıyâs hükmünden daha kuvvetli kılan ya bir *maslahatın celbinin* ya da bir *mefsedetin def’inin* yattığı görülmektedir. Zira ictihad faaliyetinde nihai amaç naslarda mündemiç olan şer’î gayelerin / maslahatların tahakkuku ve böylece adâletin gerçekleşmesidir. Ne var ki kıyâs hükmü bazen bu gayelere uygun düşmeyebilmektedir. Bundan dolayı müctehid istihsâna başvurarak söz konusu aykırılığı düzeltmeye çalışmaktadır.⁷⁴ Diğer bir ifadeyle epistemolojik açıdan kat’î değere sahip olan makâsîdü’ş-şerîa kat’î bilgiye ulaşma yolunda denetleyici bir rol üstlendiği istihsân yönteminin kullanılmasında kendini göstermektedir. Şâyet müctehidin zihninde böyle bir arz hiç olmasaydı ne kıyâs hükmünün sonuçları makâsîdü’ş-şerîaya uygunluğu bakımından sorgulanırdı ne de kuvvetli bir delilin varlığından bahsedilirdi. Nitekim istihsân tanımlarında “daha kuvvetli delil” kaydıyla amaçlarının kat’îlik olduğu açıkça ifade edilmiştir.

4. Mefhûmü’l-Muhâlefenin Fâsid İstidlâl Kabul Edilmesi: Şâri’in Sükûtunun İhtiyatla Karşılanması

İslam hukukunun temel kaynaklarının Kur’an ve Sünnet metinleri olması hasebiyle ahkâmın teşrîinde lafzın hem mantûku hem de mefhûmu usulcüler tarafından inceleme konusu yapılmıştır. Müttekellim literatüründe mefhûmun delâleti *mefhûmü’l-muvâfaka* / *fahve’l-hitâb* ve *mefhûmü’l-muhâlefe* / *delîlü’l-hitâb* şeklinde iki başlık altında ele alınmaktadır.⁷⁵ İlki olan *mefhûmü’l-muvâfaka* / *fahve’l-hitâb* Hanefî literatüründe

⁷¹ ‘Alâ’uddîn el-Buhârî, *Keşfu’l-esrâr*, 3; Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/172; Zeydân, *el-Veciz*, 181.

⁷² Ceşşâs, *el-Fuşûl*, 4/234.

⁷³ Literatürde yaygın olan istihsân delilleri / gerekçeleri şunlardır: Nas sebebiyle, icmâ sebebiyle, zarûret sebebiyle, örf sebebiyle, maslahat sebebiyle ve kapalı kıyâs sebebiyle istihsân. Ceşşâs, *el-Fuşûl fî’l-Usul*, 243; Debûsî, *Ta’vîmü’l-edille*, 420; Serahşî, *Uşûlü’s-Serahşî*, 2/206; Pezdevî, *Kenzü’l-vüşûl*, 611; Neseff, *Şerhu’l-Müntehab*, 1/723; Habbâzî, *el-Muğnî*, 308; Neseff, *Menârü’l-envâr*, 175; Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/172; Zeydân, *el-Veciz*, 184; Zühaylî, *Uşûlü’l-fıkhi’l-İslâmî*, 2/2/59.

⁷⁴ İstihsân ile makâsîdü’ş-şerîa arasındaki ilişki için bk. Elif Çalışır, “Hanefî Hukukçuların Nazarında Makâsîdü’ş-Şerîanın Gerçekleşme Yollarından Biri Olarak İstihsân”, *Dergibant* 12/1 (2024), 219-237.

⁷⁵ Bk. Davut İltas, *Fıkıh Usulünde Müttekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2011), 187.

delâlet türleri içerisinde *nassın delâletine* tekabül etmektedir.⁷⁶ *Mefhûmü'l-muhâlefeye*⁷⁷ gelince o, Hanefî usulcüler tarafından tüm çeşitleriyle⁷⁸ birlikte fâsid istidlâl olarak kabul edilmektedir.⁷⁹

Mefhûmü'l-muhâlefe, Cessâs'ın (ö.370/981) ifadesiyle “iki vasfa sahip olan bir şeyin bu iki vasfından birine hüküm bağlandığında, vasfın yokluğu halinde hüküm vasfın varlığı halindeki hükmün tersinedir”⁸⁰ ya da Sadruşşerîa'nın tanımıyla “lafızda söylenmeyen (meskûtün anı) hükmünün lafızda söylenenin (mantûkun bih) tersine sabit olması”⁸¹ demektir.

⁷⁶ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 142; Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, 1/241; Pezdevî, *Kenzü'l-vüşûl*, 311; Nesefî, *Şerhu'l-Müntehab*, 1/254; Habbâzî, *el-Muğnî*, 154; Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/256.

⁷⁷ Mefhûmü'l-muhâlefe ilk dönem Hanefî literatüründe *el-mahsus bi'z-zikr* ya da *tahsîsü's-şey bi'z-zikr* terkiplerine tekabül etmektedir. Kavramın bu isimle kullanılması ise müteahhar döneme rastlamaktadır. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 150-162; Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, 2/255-266; Pezdevî, *Kenzü'l-vüşûl*, 311-326; Nesefî, *Şerhu'l-Müntehab*, 1/300-325; Habbâzî, *el-Muğnî*, 164-170; Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/266; Muhammed b. Ferâmuz b. Ali Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-uşûl fi Şerhi Mirkâtî'l-vüşûl* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2016), 324; Zeydân, *el-Veciz*, 289-298; Zühaylî, *Uşûlü'l-fıkhi'l-İslâmî*, 2/349-360.

⁷⁸ Literatürde yaygın olan türleri şunlardır: Mefhûmü's-şart, mefhûmü'l-lakab, mefhûmü's-sıfat, mefhûmü'l-aded, mefhûmü'l-gâye ve mefhûmü'l-hasrdır. Bazı usulcüler bu çeşitleri daha da arttırırken bazıları da birçok türü ya mefhûmü's-sıfat ya da mefhûmü'l-hasr kapsamında değerlendirerek azaltmıştır. Detaylı bilgi için bk. Taha Nas, *Fıkah Usulünde Mefhûmun Delâleti İle İlgili Kavramların Gelişimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 125-175.

⁷⁹ Ceşşâs, *el-Fuşûl fi'l-usul*, 1/289-326; Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 150-174; Serahsî, *Uşûlü's-Serahsî*, 2/255-277; Pezdevî, *Kenzü'l-vüşûl*, 311-326; Nesefî, *Şerhu'l-Müntehab*, 1/300-358; Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/266-280; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-uşûl*, 324-332. Hanefîlerden Muhammed bin Şucca' es-Selci'nin *mefhûmü'l-adedi* hüccet kabul ettiğine dair bir takım rivayetler bulunsa da Cessâs kendisinin mütekaddim âlimlerden böyle bir şey duymadığını ifade etmiştir. Ayrıca hocası Ebû'l-Hasen el-Kerhî'nin ve İmam Ebû Yusuf'un da aynı görüşü paylaştıklarını ifade etmiştir. Ne var ki Semerkandî Kerhî'nin mefhûmü'l-lakab dışında mefhûmü'l-muhâlefenin tüm türlerini hüccet kabul ettiğini söylemektedir. Ortaya çıkan bu iki farklı rivayet karşısında usulcüler Cessâs'ın rivayetini öğrencisi olması bakımından görüşlerini daha iyi bileceği gerekçesiyle tercihe şayan görmüşlerdir. Ceşşâs, *el-Fuşûl fi'l-usul*, 1/292, 294; Ebûbekir Muhammed b. Aḥmed b. Ebî Aḥmed 'Alâ'uddîn es-Semerkandî, *Mizânu'l-uşûl fi netâ'ici'l-ukûl*, thk. Muhammed Zekî 'Abdülber (Katar: Matba'atu Dûha el-Ḥadîse, 1404/1984), 407; Muhammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'Eimme es-Serahsî, *Şerhu's-Siyerî'l-Kebîr* (b.y.: eş-Şirketü's-Şarkîyye, 1971), 527; Ebû 'Abdullâh Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed ibn 'Emîrî'l-Ḥâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr 'ala Tahrîrî'l-Kemâl b. Humâm* (b.y.: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1403/1983), 117.

⁸⁰ Ceşşâs, *el-Fuşûl fi'l-usul*, 1/291.

⁸¹ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/266. Molla Hüsrev de benzeri bir şekilde şöyle tarif etmiştir: *Lafızda söylenmeyen (meskûtün anı) hükmünün ispat ve nefy bakımından lafızda söylenenin (mantûkun bih) tersine olmasıdır*. Mefhûmü'l-muhâlefenin tüm türlerini ihtiva etmesi ve hükmün müspet ya da menfi olması arasında bir farkın olmadığını açıkça ifade etmesi bakımından bu tanım daha isabetli gözükmektedir. Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-uşûl*, 324. Karâfi yapılan tanımlardan farklı olarak şöyle demiştir: *Söylenenin hükmünün nakîzinin söylenmeyen için ispat edilmesidir*. Tanımında zıddiyet ile nakîzin aynı şey olmadığına ve hükmün her zaman zıddiyet

Kıyâsı hüccet olarak kabul etmeyen Zâhiriler ve birçok Mu'tezilî âlimleri mefhûmü'l-muhâlefeyle amel etmeyi reddederek Hanefîlerle aynı görüşü paylaşmışlardır. Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî usulcülerin çoğunluğu ise ileride de ifade edileceği üzere mefhûmü'l-muhâlefenin mefhûmü'l-lakab dışındaki tüm türleriyle belirli şartlar altında amel etmeyi kabul etmişlerdir.⁸² Kimi usulcüler ise bazı türlerini hüccet sayarken bazılarını reddetmiştir.⁸³

Mefhûmü'l-muhâlefenin hüccet değeri hakkındaki bu ihtilafta taraflar birtakım aklî ve naklî deliller ileri sürmüşlerdir. Fakat çalışmanın amacı doğrudan bu istidlâl yöntemini incelemek olmadığı için söz konusu delillere girilmeyecektir. Bunun yerine Hanefîlerin itiraz gerekçelerinin içerisinde kat'î bilgi arayışını yansıtan yorumları irdelecektir.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki usulcülerin bu konuda ihtilaf etmelerinin temel sebebi lafzın mefhûmunun delâletinde mantûkun aksine ihtimal barındırmasıdır. Diğer bir ifadeyle dilin vaz'ında söylenen ile söylenmeyenin hükmü aynı olabildiği gibi

gerektirmediğine dikkat çekmiştir. Sözelimi haram hükmünün mefhûmü'l-muhâlefe vücutu gerektirdiği gibi ibâha da gerektirebilir. Bu durumda başka bir karineye ihtiyaç duyulur. Zira nakîz kavramı zıddiyetten daha kapsamlıdır. Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fuşûl*, thk. Tâhâ 'Abdurra'ûf Sa'd (b.y.: y.y., 1393/1973), 53. Müttekellim usulcülerin tanımları için bkz. İltâş, *Fıkıh Usulünde Müttekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*, 366-369.

⁸² Muhammed b. el-Huseyn İbnu'l-Ferra' Ebû Ya'la el-Ferrâ', *el-'İddetu fi uşûli'l-fıkıh*, thk. Ahmed b. 'Alî b. Seyr el-Mubârekî vd. (b.y.: y.y., 1410/1990), 448-455; Şîrâzî, *el-Luma'*, 44-45; Ebû Muhammed 'Abdurrahîm b. el-Hasen el-İsnevî, *et-Temhîd fi tahrici'l-furû' 'ale'l-'usul*, thk. Muhammed Hasen Heytu (Beyrut: y.y., 1400), 245-246; Ebu'l-Hattâb Maḥfûz b. Ahmed b. el-Hasan el-Hanbelî el-Kelvezânî, *et-Temhîd fi uşûli'l-fıkıh*, thk. Muḥfid Muhammed Ebû 'Amşe - Muhammed b. 'Alî b. İbrâhîm (b.y.: y.y., 1406/1985), 189-198; Muhammed b. 'Alî eṭ-Ṭayyib el-Başrî el-Mu'tezilî Ebû'l-Huseyn el-Başrî, *el-Mu'temed fi usuli'l-fıkıh*, thk. Ḥalîl el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403), 141-160; Ebû'l-Muzaḥfer Maṣṣûr b. Muhammed el-Mervezî es-Sem'ânî, *Ḳavâṭi' u'l-edille fi'l-'usul*, thk. Muhammed Hasen İsmâ'il eṣ-Şâfi'î (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1999), 237-238; İbn Hâzım, *el-İhkâm*, 42-47; Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fuşûl*, 270-273.

⁸³ Bu usulcülerden İmâmü'l-Harameyn, İbn Süreyc, Râzî mefhûmü'ş-şartı; Gazzâlî ve Âmidî mefhûmü'l-hasr ve mefhûmü'l-istisnayı; Şâfi mefhûmü'l-gaye ve mefhûmü'l-hasr; Ebu'l-Huseyn el-Başrî ise mefhûmü'ş-şart ve gayeyi hüccet olarak kabul etmişlerdir. Ebû'l-Huseyn el-Başrî, *el-Mu'temed*, 142-145; Şîrâzî, *el-Luma'*, 45; Ebû'l-Hasen 'Alî b. Ebî 'Alî Seyyiduddîn es-Sa'lebî el-Âmidî, *el-İhkâm fi uşûli'l-ahkâm*, thk. 'Abdurrezâk 'Affî (Dımaşk: el-Mektebu'l-İslâmî, ts.), 72; Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustaṣfâ*, thk. Muhammed 'Abdusselâm 'Abduşşâfi (Beyrut: y.y., 1413/1993), 211-214; Ebû'l-Me'âli 'Abdumelik b. 'Abdullâh el-Cuveynî, *el-Burhân fi uşûli'l-fıkıh*, thk. Şalâh b. Muhammed b. 'Avîda (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1997), 173; Muhammed Emin b. Maḥmûd el-Huseynî el-Buḥârî el-Mekkî Emîr Bâdşâh, *Taysîru't-Tahrîr* (Beyrut: y.y., 1403/1983-1417/1996), 100-101. Cumhurun meseleye dair görüş ve delillerini inceleyen çalışma için bkz. Ahmed bin Meş'al bin Aziz el-Ğâmidî, *Mefhûmu'ş-şart inde'l-usuliyin ve't-tatbîk aleyhi min hilâli âyâtî'l-ahkâm fî sûreti-'Bakara ve'n-Nisâ* (el-Memleketü'l-'Arabîyye es-Su'ûdiyye: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Doktora Tezi, 2008); Taha Nas, "Mefhûmu'l-Muhâlefe'nin Delâleti", *Usul İslam Araştırmaları* 14/14 (2010), 354-388.

farklı da olabilmektedir. Söylenen için hüküm hitabın nassı ile sabit iken söylenmeyen için hüküm muhtemeldir. Bundan mütevellid Hanefîlerin nazarında mefhûmun delâletiyle ulaşılan hükmün ispatı için hârici bir karineye ihtiyaç duyulmaktadır. *Mefhûmü'l-muhâlefe*yi hüccet kabul eden bakış açısına göre ihtimalin içinde barındırdığı şüpheyi istidlâl mâni olmak için yeteri kadar kuvvetli görmeme eğiliminde olduğu fakat bunun mutlak manada olmadığı anlaşılmaktadır. Zira bu yaklaşımda olanlar, ameli için daha kuvvetli bir delille çatışmamasını ve mantûkun hükmüne getirilen kaydın kalkması durumunda hükmün de sona ereceğini gösterme dışında başka bir faydasının olmamasını şart koşmuşlardır.⁸⁴ Söz konusu şartlar ışığında *mefhûmü'l-muhâlefe*yle âm lafzı tahsis etmişler ve böylece lafzın mantûkuyla beraber mefhûmunun da ahkâmın teşrîinde hüccet olmasının yolunu açmışlardır.

Hanefîlere gelince bu istidlâl yöntemini mutlak olarak fâsid kabul etmeleri onların nazarında ispat için vaz'olunan hükmün aynı zamanda nefy için de vaz'olunamayacağı⁸⁵ göstermektedir. Nitekim Ebû Hanîfe *mefhûmü'l-muhâlefe*yle istidlâli esbâb-ı mûcibesi yokken Şâri'in sükûtuyla amel etmek olarak yorumlamıştır.⁸⁶ Diğer bir ifadeyle nassın mefhûmu (muhâlefe) ona göre Şâri'in sükût ettiği manadır. Dolayısıyla müctehid yapmış olduğu istidlâlle bir bakıma Şâri'e söylemediği şeyi söyletmektedir. Böyle bir durumda söz konusu hüküm aynı nastan çıkarılamaz ve hüküm lafzın mantûkuyla sınırlandırılır. Ebû Hanîfe yaptığı bu yorumla Şâri'in hitabında muhtemel mana karşısında taabbudî bir tutum sergileyerek muallal alanı bir yönüyle daraltmıştır.

Hanefî usulcülerin *mefhûmü'l-muhâlefe*yle istidlâli insanların kelamında hüccet kabul etmeleri ve sadece Şâri'in hitabında geçerli saymamaları usûldeki kesinlik arayışlarının bir başka görünümüdür. Şöyle ki onlara göre Şâri' hükmünü bir kayda bağlamışsa mutlaka bunun temelinde insanlar için birçok maslahat yani hukûkî gaye vardır. İnsanların kelimalarından gayelerini tespit etmek mümkün iken Şâri' için aynı şey geçerli değildir. Kaydın yokluğu hükme bağlandığında varlığında gözetilen birçok maslahat da o kayıtla birlikte zâyi olabilir. O nedenle de *mefhûmü'l-muhâlefe* şer'î hitapta

⁸⁴ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdir eş-Şâfi'î ez-Zerkeşî, *el-Baḥru'l-muḥîṭ fî 'usûli'l-fıkh* (b.y.: Dâru'l-Kutubî, 1414/1994), 5/139; Âmidî, *el-İḥkâm fî 'usûli'l-aḥkâm*, 3/100-101; Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, 530-532; İslam hukukunda mefhûmü'l-muhâlefenin hüccet değeri hakkında yapılan çalışma için bk. Fatma Hazar, *İslam Hukuku'nda Mefhûmu'l-muhâlefe'nin Mahiyeti ve Delil Oluşu* (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2014).

⁸⁵ Debûsî, *Taḳvîmü'l-edille*, 150; Seraḥsî, *Uşûlü's-Seraḥsî*, 1/255.

⁸⁶ Debûsî, *Taḳvîmü'l-edille*, 152-161; Seraḥsî, *Uşûlü's-Seraḥsî*, 1/259; Pezdevî, *Kenzü'l-vüṣûl*, 315,318; Habbâzî, *el-Muḡnî*, 169,174; Teftâzânî, *et-Telvîḥ*, 1/273-275.

hüccet değildir.⁸⁷ Hanefîler bu yaklaşımıyla “Şâri”e söylemediği şeyi söyletmekten kaçınma” hususunda ihtiyatlı bir duruş sergileyerek bir bakıma şer’î gayelerin tespitinde insanların maksatlarını tespit etmedeki gibi bir kesinlik arayışında olmuşlardır. Ne var ki müctehid ancak bilmeye gücünün yettiği kadarıyla sorumludur. Müçtehide bunun ötesinde sorumluluk yüklemek Zâhirî hukuk mantığına benzer bir şekilde içtihat faaliyetini sınırlandırmak olur.

Hanefîlerin kat’î bilgi arayışlarını bu konuda ileri sürdükleri şu aklî istidlâlde de görmek mümkündür: *Mefhûmü’l-muhâlefe* şâyet şer’î hitab için sahih bir istidlâl yöntem ise bu ancak akıl ya da nakil ile bilinebilir. Dil ile ilgili mevzularda aklın bir rolü olamaz. Nakli delile gelince o da ya âhâd ya şöhret ya da tevâtür yoluyla gelir. Şâyet tevâtür ya da şöhret olsaydı âlimler arasında ihtilaf vuku bulmazdı. Âhâd haber ise şer’î hitabın dilsel kullanımı bakımından anlaşılmasında yeterli bir delil değildir. Zira mesele usulle ilgilidir. Usul kaideleri ise kat’îdir.⁸⁸

Hülasa, ortada kat’î delil niteliğinde olan umûm mana varken içerisinde şüphe olan ile amel etmekten kaçınmayı tercih eden Hanefî usulcüler ya âm lafzı tahsis etmeyip umûm mana üzere bırakmışlar ya da cumhurun *mefhûmü’l-muhâlefe*yle ulaştığı hükme ondan daha kuvvetli başka bir delilin mantûkuyla ulaşmışlardır. Zira lafzın mantûku mefhûmundan daha kuvvetlidir. Delil bulamadıklarında ise ihtiyatlı davranarak istishâbü’l-berâeti’l-asliyye⁸⁹ delili ile amel etmeyi tercih etmişlerdir.⁹⁰ Tüm bu çabaları göstermektedir ki ictihad faaliyetinde mümkün olduğunca şüpheden uzak kat’îye yakın bilgiye ulaşmayı hedeflemişlerdir.

Hanefîlerin bu yaklaşımlarını başka meselelerde de gözlemlemek mümkün olmakla birlikte çalışmanın sınırlarını aşacağı düşüncesiyle bu konulara girilmemiştir. Sözelimi sırf Allah hakkı olan had cezalarının kıyâs gibi zannî delile sabit olmayacağından hareketle yapılan şürb-sekr haddi ayırımı, ehliyet arızalarından biri olan ikrâhın

⁸⁷ Ceşşâş, *el-Fuşûl fi’l-usul*, 319; Neseî, *Şerhu’l-Müntehab*, 1/307; Teftâzânî, *et-Telvîh*, 2/268-269; Ebû’l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, *Fevâtihu’r-rahamât bi-şerhi Müsellemi’s-şübât*, thk. Abdullah Mahmut Muhammed Ömer (Beyrut: Darü’l-Kütübi el-İlmiyye, 2002), 1/451.

⁸⁸ Buna karşılık cumhur dilin tevâtür ve âhâd haberle de sabit olabileceğini, nitekim Kur’an ve Sünnet’teki lafızla ilgili birçok kaide ve şer’î hükmün zannî delille sabit olduğunu, usul kaidelerinin Kat’î olmasına gelince bu konuda usulcüler arasında bir ittifakın olmadığını söyleyerek itiraz etmiştir. Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/272; Molla Hüsrev, *Mir’âtü’l-uşûl*, 325-326.

⁸⁹ Berâet-i asliyye istishâbı, “delil bulunmadığı sürece kişinin yükümlülük ve sorumluluğunun bulunmadığına hükmedilmesi” demektir. Bk. Ali Bardakoğlu, “İstishâb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/376-381.

⁹⁰ Detaylar için bk. Hazar, *İslam Hukuku’nda Mefhûmu’l-muhâlefe’nin Mahiyeti ve Delil Oluşu*; Nas, “Mefhûmu’l-Muhâlefe’nin Delâleti”.

rızayı bozsa da *ihtiyar*ın varlığını kesin olarak ortadan kaldırmadığı gerekçesiyle mük-rehin talâkını geçerli kılmaları, iradeyi sakatlaması bakımından *hata* ile *unutmayı* aynı görmeyip *hata* durumunda ibadetin fâsid olacağına hükmetmeleri ve benzeri meselelerde de kat'îlik düşüncesinden hareketle şüpheci bir yaklaşım sergilemişlerdir.

Sonuç

Hanefî usul âlimleri delillerin tasnifinde *ilim gerektirmeyen* delillerin yanı sıra *ilim gerektiren* delilleri ortaya koyarak ahkâmın teşri'inde kat 'î ya da kat'îye yakın bilgiye ulaşmanın mutlak değilse de imkân dâhilinde olduğunu kabul etmişlerdir. Bunun yollarını da tevâtür, şöhret ve icmâ' olarak açıklamışlardır. Kat'î bilgi ifade eden bu delillerin Hanefî usulünde aynı zamanda zannî delillerle amelde bir denetleme aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Nitekim âhâd haberlere bünyesinde barındırdığı şüpheden dolayı ihtiyatla yaklaşarak ameli için epistemolojik açıdan kat'î ya da kat'îye yakın delillere arz edilmesi gerektiğini şiddetli bir şekilde savunmuşlardır. Amaçlarının zannî delillerin epistemik değerini kat'î seviyesine yükselterek usulde kat'îliğe giden yolu açmak olduğu anlaşılmaktadır.

Kat'î bilgiye ulaşmanın bir diğer yolu, istihsân delilinin kıyâs hükmü karşısında daha kuvvetli görülmesinin gerekçesi olarak öne çıkan maslahatın ya da daha teknik ifadeyle makâsıdü's-şer'înin tespit edildiği tümevarım (istikrâ) yöntemidir. Kıyâsın (genel kâide veya açık kıyâs) hükmü epistemik değeri kat'î olan bu şer'î gayelere uygunluk bakımından sorgulanması sonucunda zayıf bulunup terk edilmiştir.

Hanefîler bazen de kat'îlik düşüncesiyle mefhûmü'l-muhâlefenin hüccet değeri meselesindeki gibi içerisinde şüphe olan delil yerine berâet-i asliyye ile amel ederek ihtiyatlı bir tutum sergilemişlerdir. Nassı yorumlamadaki bu ihtiyatlı tutum onları bir noktada Zâhirilerle benzer çizgiye getirerek lafzı mantûkuyla sınırlandırmaya yönlen-dirmiştir.

Usuldeki bu kat'î bilgi arayışları neticesinde kat'î delillerin desteklemediği zannî delillerle ya da lafızların mefhûmlarıyla tahsis, takyid ve nesh yolu kapatılarak nasların yorumu kısmen daraltılmış ve böylece Kitap'ın umûm manası daha fazla muhafaza edilmiştir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder./The author declare that have no competing interests.

Finansman/Funding: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder./The author acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvût - Âdil Mürşid. 45 Cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- ‘Alâ’uddîn el-Buhârî, Abdulazîz b. Aḥmed b. Muḥammed el-Ḥaneḫî. *Keşfu'l-esrâr şerḫu ’Uşûli'l-Pezdevî*. 4 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
- ‘Alâ’uddîn es-Semerḫandî, Ebûbekir Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Aḥmed. *Mizânu'l-uşûl fi netâ’ici'l-’uḫûl*. thk. Muḥammed Zekî ‘Abdilberr. Katar: Matba’atu Dûha el-Ḥadîse, 1404/1984.
- Âmidî, Ebû'l-Ḥasen ‘Alî b. Ebî ‘Alî Seyyiduddîn es-Sa‘lebî. *el-İḥkâm fi uşûli'l-aḥkâm*. thk. ‘Abdurrezzâḫ ‘Affî. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, ts.
- Apaydın, H. Yunus. “İctihad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/432-445. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Arûsî, Halid b Muhammed el- - Hira, Ayhan. “Usul ve Cedel Âlimlerine Göre Tümevarımın (İstikrâ) Delâleti”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 23 (2014), 421-450.
- Aslan, Mehmet Selim. “İslam Hukuk Metodolojisinde İstikrâ Yöntemi”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 33 (2019), 59-82.
- Aydın, Ahmet. “Bir Hadis Tenkid Kriteri Olarak Umûmü'l-Belvâ Kavramı”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (2018), 361-398.
- Aydın, Mehmet Sabih. “Hadislerin Kur'an'a Arzı ile İlgili Rivayetlerin Tahrîc ve Tahlili”. 7/1 (2023), 52-71.
- Bâcî, Ebû'l- Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd et-Tucîbî. *İḥkâmu'l-fusûl fi aḥkâmî'l-usûl*. thk. Abdülmecid Türkî. Beyrut: Daru'l-Ğarbi'l-İslâm, 1995.
- Bardakoğlu, Ali. “İstishâb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/376-381. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Beroje, Sahip. “Zannî Bilginin Mahiyeti, Dindeki Yeri Ve Önemi”. *Şarkiyat* 9/2 (2017), 951-974.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin Ebû Bekr. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Abdullah b. Abdi'l-Muhsin et-Türkî. b.y.: Merkezü Hicr, 1432/2010.
- Boynukalın, Ertuğrul. “Makâsıdü's-Şerîa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/423-427. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Buğda, Sadrettin. “Cumhurun Haber-i Vâhid Çerçevesinde Umûmu'l-Belvâya İlişkin Değerlendirmeleri”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18 (2021), 203-218.

- Buğda, Sadrettin. “Fıkıh Usûlü Disiplininde Âhâd Haberin Bilgi ve Delil Değeri”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2022), 348-373.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî. *el-Câmi‘u’s-şâhîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır. b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001.
- Bulut, Mehmet. “İsmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/134-136. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Cengiz, Mehdi. *Fahreddin er-Râzî’de Lafzın Manaya Delaleti Bağlamında Dilde Kesinlik Problemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)
- Ceşşâş, Ebû Bekir Aḥmed b. ‘Alî er-Râzî. *el-Fuṣûl fi’l-‘usûl*. 4 Cilt. Kuveyt: Vezâretü’l-‘Evkâfi’l- Kuveytiyye, 1414/1994.
- Ceylan, Mehmet Nezir. *Fıkıh Usûlünde Kıyas Delili*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Cuveynî, Ebû’l-Me‘âlî ‘Abdumelik b. ‘Abdullâh. *el-Burhân fi ‘usûli’l-fıkh*. thk. Şalâh b. Muhammed b. ‘Avîda. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1418/1997.
- Cuveynî, Ebû’l-Me‘âlî ‘Abdumelik b. ‘Abdullâh. *el-Varakât*. thk. ‘Abdullaṭîf Muhammed el-‘Abd. b.y.: y.y., ts.
- Cürcânî, Ebû’l-Hasen ‘Alî b. Muhammed b. ‘Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbu’t-ta‘rifât*. thk. Heyet. Beyrut: y.y., 1403/1983.
- Çalışır, Elif. “Hanefî Hukukçuların Nazarında Makâsîdü’ş-Şerîanın Gerçekleşme Yollarından Biri Olarak İstihsân”. *Dergiabant* 12/1 (2024), 219-237.
- Debûsî, Ebû Zeyd Abdullâh (Ubeydullâh) b. Muhammed b. Ömer b. İsâ . *Taḳvîmü’l-edille fi’l-uṣûl*. Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2006.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “İctihadın Bağlayıcılığı Meselesi ve Fıkıh Mezheplerine Bağlanmanın Anlamı”. *Usûl: İslam Araştırmaları* 1/1 (2004), 35-48.
- Durmuş, İsmail. “Müşterek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/171-172. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, ts.
- Ebû Hanîfe, Nu‘mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. *el-Âlim ve’l-Müteallim, İmâm-ı A‘zam’ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 9. Basım, 2013.
- Ebû Ya‘la el-Ferrâ’, Muhammed b. el-Huseyn İbnu’l-Ferra’. *el-‘İddetu fi uṣûli’l-fıkh*. thk. Aḥmed b. ‘Alî b. Seyr el-Mubârekî vd. 5 Cilt. b.y.: y.y., 1410/1990.
- Ebû Zîne, Yahya Abdulhadi. *Menhecü’l-kat’ ve zann fi uṣûli’l-fıkh*. Gazze: Camiâtü’l-İslamiyye Külliyyetü Şer‘îa ve’l-Hukuk, Risâletü’l-Macistir, 2010.

- Ebû'l-Huseyn el-Başrî, Muhammed b. 'Alî eṭ-Ṭayyib el-Başrî el-Mu'tezilî. *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*. thk. Hâlif el-Meys. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1403/1982.
- Emîr Bâdsâh, Muhammed Emîn b. Maḥmûd el-Huseynî el-Buḥârî el-Mekkî. *Teysîru't-Tahrîr*. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 1403/1983-1417/1996.
- Fâsî, Allâl. *İslam Hukuk Felsefesi: Kaynaklar-Yöntemler-Amaçlar*. İstanbul: Mana Yayınları, 2. Basım, 2014. ha
- Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustaşfâ*. thk. Muhammed 'Abdusselâm 'Abduşşâfi. Beyrut: y.y., 1413/1993.
- Güleç, Hüseyin. "Âhâd Haberlerin Kur'an'a Arzı". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Der-gisi* 1/2 (2017), 1-17.
- Güler, Hasan. *İmam Şafî'nin "er-Risale ve el-Ümm" Adlı Eserlerinde İstihsan Anlayışı*. Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2016. (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)
- Ğâmidî, Ahmed bin Meş'al bin Aziz. *Mefhûmu's-şart inde'l-usuliyîn ve't-tatbîk aleyhi min hılâli âyâtî'l-ahkâm fî sûreti'-Bakara ve'n-Nisâ*. el-Memleketü'l-'Arabiyye es-Su'ûdiyye: Câmiatü Ümmi'l-Kurâ, Doktora Tezi, 2008.
- Habbâzî, Ebû Muhammed Celâleddîn Ömer b. Muhammed el-Hucendî. *el-Muğnî fî uşûli'l-fikh*. thk. Mazhar Beka Muhammed. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmi ve İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1983.
- Hazar, Fatma. *İslam Hukuku'nda Mefhûmu'l-muhâlefe'nin Mahiyeti ve Delil Oluşu*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2014.
- Hin, Muhammed Muaz el-. *el-Kat'î ve'z-zannî fî's-sübûti ve'd-delâleti 'inde'l-usuliyîn*. Dı-maşk: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 2007.
- İbn Âşur, Muhammed Tâhir b Muhammed b Muhammed et-Tunusi İbn. *İslam Hukuk Fel-sefesi: (Gaye Problemi)*. İstanbul: Rağbet Yayınevi, 4. Basım, 2013.
- İbn Hâzm, Ebû Muhammed 'Alî b. Aḥmed el-Endelusî. *el-İhkâm fî usûli'l-aḥkâm*. thk. Aḥmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, ts.
- İbn Kâyyim el-Cevziyye, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür'âi ed-Dimaşkî el-Ḥanbelî. *İ'lâmu'l-muvaḳḳı'în 'an rabbi'l-'âlemîn*. thk. Muham-med 'Abdusaelâm İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1411/1991.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Abdülbâkî Mu-hammed Fuad. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütüb el-Arabiyye, ts.
- İbn 'Emîrî'l-Hâc, Ebû 'Abdullâh Şemsuddîn Muhammed b. Muhammed. *et-Taḥrîr ve't-taḥbîr 'ala Taḥrîri'l-Kemâl b. Humâm*. 3 Cilt. b.y.: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1403/1983.
- İltaş, Davut. *Fıkıh Usulünde Mütetekellimîn Yönteminin Delâlet Anlayışı*. İstanbul: İSAM Yayın-ları, 2011.

- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî. *el-Muvaṭṭa*. nşr. Abdüvehhâb Abdüllatîf. Kâhire: Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1978.
- İsnevî, Ebû Muhammed 'Abdurrahîm b. el-Hasen. *et-Temhîd fî taḥrîci'l-furû' 'ale'l-usûl*. thk. Muhammed Hasen Heytu. Beyrut: y.y., 1400/1979.
- Kahraman, Hüseyin. "Hadislere Göre Cinsel Organa Dokunmanın Abdeste (Messû'l-Ferc) Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/1 (2010), 111-142.
- Karâfî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. İdrîs. *Şerḥu Tenkîhi'l-Fuṣûl*. thk. Tâhâ 'Abdurra'ûf Sa'd. b.y.: y.y., 1393/1973.
- Kelvezânî, Ebu'l-Ḥattâb Maḥfûz b. Ahmed b. el-Hasan el-Ḥanbelî. *et-Temhîd fî uṣûli'l-fikh*. thk. Mufîd Muhammed Ebû 'Amşe - Muhammed b. 'Alî b. İbrâhîm. 4 Cilt. b.y.: y.y., 1406/1985.
- Kılıç, Muharrem. "Dini Bilginin Doğruluğu Bağlamında Zâhirî Epistemolojinin Dayandığı Dil Kuramı". *Bilimname: Düşünce Platformu* 1/2 (2003), 157-169.
- Kılıç, Muharrem. "Hukuk Teorisinde Literalist/Lafızcı Yorum Geleneği: İbn Hazm Zâhirliliği". *Mîlel ve Nihâl* 6/3 (2009), 27-40.
- Koca, Ferhat. *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis (Daraltıcı Yorum)*. Ankara: İSAM Yayınları, 3. Basım, 2022.
- Koç, Ayşe. "Şafî'nin Kıyas Anlayışı". *İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1/3 (2015), 521-526.
- Koşum, Adnan. "İctihatta Hata ve İsabet Tartışmaları Işığında Öznellik ve Nesnellik Sorunu". *Usûl: İslam Araştırmaları* 5 (2006), 5-32.
- Leknevî, Ebû'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî. *Fevâtiḥu'r-raḥamût bi-şerḥi Müsellemi's-sübût*. thk. Abdullah Mahmut Muhammed Ömer. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-kütübi el-İlmiyye, 2002.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmuz b. Ali. *Mir'âtü'l-uṣûl fî şerḥi Mirkâti'l-vüṣûl*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, 2016.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-saḥîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İyhâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Nas, Taha. *Fıkıh Usûlünde Mefhûmun Delâleti İle İlgili Kavramların Gelişimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.
- Nas, Taha. "Mefhûmu'l-Muhâlefe'nin Delâleti". *Usul İslam Araştırmaları* 14/14 (2010), 354-388.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen / el-Mücteba*. nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, 1406/1985.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât Hâfizüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Menârü'l-envâr fî usûli'l-fikh*. thk. İlyas Kablân. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2016.

- Neseî, Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-. *Şerhu'l-Müntehab fi uşûli'l-mezheb*. thk. Sâlim Öğüt. 2 Cilt. b.y.: Dijital Basımevi, ts.
- Opus, Bahadır. "Ehl-î Hadisin Râvinin Rivâyetine Aykırı Amel Etmesi Konusuna Bakışı (Ebû Dâvûd Örneği)". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 22/1 (2022), 296-307.
- Özdemir, İbrahim. "İmâm Şâfiî'de Hadisin Kur'ân'a Arzı". *Diyanet İlmi Dergi* 54/3 (2018), 13-38.
- Özüdoğru, Bekir. "Sihhat ve Delâlet Açısından Râvinin Rivayetine Muhalif Ameli". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 131-164.
- Pekcan, Ali. *İslâm Hukukunda Gâye Problemi: (Zarûriyyât - Hâciyyât - Tahsîniyyât)*. İstanbul : Ek Kitap, 2012.
- Pezdevî, Ebû'l-Hasen Ebû'l-Usr Fahrû'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-. *Kenzü'l-vüşûl ilâ ma'rifeti'l-uşûl*. thk. Sâid Bekdâş. Kahire: Dâru's-Selâm, 3. Basım, 2021.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzafer Manşûr b. Muḥammed el-Mervezî. *Ḳavâtı'u'l-edille fi'l-uşûl*. thk. Muḥammed Ḥasen İsmâ'il eş-Şâfi'î. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1418/1999.
- Seraḥsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *Uşûlü's-Seraḥsî*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, ts.
- Seraḥsî, Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Sehl Şemsü'l-'Eimme es-. *Şerhu's-Siyeri'l-Kebîr*. 5 Cilt. b.y.: eş-Şirketu's-Şarkıyye, 1971.
- Sofuoğlu, Hadi. "Zahiri Metodolojide İctihat ve Taklit". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/34 (2011), 115-127.
- Soylu, Ayşenur - Kahraman, Hüseyin. "Fıkhî Hadislerin Rivayet Değeri Bağlamında 'Bey-yine ve Yemin Hadisi' Nin Tahrir ve Tenkidi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/2 (2008), 709-727.
- Şa'ban, Zekiyyüddîn. *İslam Hukuk İlminin Esasları*. Ankara: Türkiye Diyanet Yayınları Vakfı, 38. Basım, 2021.
- Şâfiî, Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. İdrîs b. 'Abbâs. *er-Risâle*. thk. Aḥmed Şâkir. Mısır: y.y., 1358/1940.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-. *el-Muvâfakât fi Usûli's-şerîa*. thk. Muhammed el-İskenderânî - Adnan Derviş. Beyrut: Dâru'l-Kitab el-Arabî, 2012.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. 'Alî. *el-Luma' fi uşûli'l-fıkh*. b.y.: y.y., 1424/2003.
- Tahtacı, Hakan. "Fâtıma binti Kays ve Rivayetleri (Nafaka ve Süknâ Meselesi)". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 42 (2022), 249-262.

- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî. *et-Telviḥ ilâ keşfi ḥaḳā'iki't-Tenkîḥ*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2013.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ et- Ebû İsâ. *el-Câmi'u'l-kebîr/Sünenü't-Tirmizî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Tsılıgır, Chamntı. "Hanefilere Göre Haberin Kıyasa Aykırı Olması Durumunda Ravinin Fakih Olma Şartı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/21 (2010), 69-83.
- Türkan, Mustafa. "Hanefî ve Zâhirî Usûlcülerin Kur'ân'ın Âmm Lafızlarının Delâleti ve Haber-i Vâhidle Tahsisine İlişkin Görüşlerinin Fıkhî Düzenlemelere Etkisi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (2020), 5-25.
- Yüksek, Ali. "İslâm Hukukunda Âhâd Haberlerle İstidlal". *Manas Din Bilimleri Dergisi (MDBD)* 2 / 1 (2023), 27-39.
- Zeydân, Abdülkerim. *el-Vecîz fî uşûli'l-fıkh*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2009.
- Zühaylî, Vehbe. *Uşûlü'l-fıkhî'l-İslâmî*. 2 Cilt. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1986.